

UDK 821.163.42-3.09 Jakovljević, I.
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 30. IX. 2004.
Prihvaćen za tisak: 16. IX. 2005.

ŠIMUN MUSA
Pedagoški fakultet u Mostaru
Matice hrvatske bb, BiH – 88000 Mostar

TEMATSKA, STRUKTURALNA I NARATIVNA OBILJEŽJA ROMANA "U MRAKU" ILIJE JAKOVLJEVIĆA

Roman *U mraku*, kao najzrelije djelo Ilije Jakovljevića, objavljen je 1945. godine, a govori o gradu Mostaru zahvaćenom psihozom nadolazećeg Prvog svjetskog rata. Istina, taj rat više odjekuje, nego se izravno događa u Mostaru. I, unutar tog općeg, socijalno-političkog određenja, odvija se jedna intimna, ljubavna drama u vidu ljubavnog trokuta.

Struktura romana je uistinu znalački građena i s obzirom na glavne i sporedne likove, i s obzirom na kompoziciju djela kao i na uži i širi ambijent odvijanja radnje. Naročite odlike ovog romana vide se u pripovjedačkim tehnikama, gdje se oblici monologiziranja pokazuju kao najčešći i stilski najefektivniji narativni oblici.

KLJUČNE RIJEČI: *roman, Mostar, struktura, kompozicija*

U usponu svoga stvaralaštva Ilija Jakovljević¹ piše svoj drugi roman *U mraku*.² Ovo je opsežan roman koji otkriva autorovu fazu zrelosti, njegovo vladanje romaneskno-pripovjedačkom tehnikom, i uspješno predstavlja jedan ambijent i ljude u njemu na povijesnoj prekretnici.

U dvadeset pet poglavlja toga romana iznesen je slijed događaja kada je Mostar zahvaćala psihoza nadolazećeg Prvog svjetskog rata, a potom se rat izravno sručio na bosanskohercegovačke strane, gdje se i Mostar našao u stupici svjetskih sukoba. Doduše, taj rat, kako ga je Jakovljević uprizorio u romanu, više

---

¹ Književni kritičar, publicist, romanopisac i pjesnik, a po užoj struci pravnik, Ilija Jakovljević rođen je 22. listopada 1898. godine u Mostaru u obrtničkoj obitelji (otac postolar, a majka Kata kućanica), osnovnu školu pohađa u rodnom gradu (1905.-1909.), gimnaziju u Sarajevu (1909.-1917.), a pravni fakultet u Zagrebu (1917.-1921.)

² Ovo je drugi Jakovljevićev roman, u Nakladi A. Velzeka, izašao u Zagrebu 1945. godine, odmah poslije rata. S obzirom na Jakovljevićev život u cijelom ratnom razdoblju, pretpostaviti je da je roman većim dijelom pripremljen do rata, a poslije su, očito, vršene neke intervencije svojstvene njegovoj preobrazbi, kao i određene dopune i dorade kompozicijsko-stilske naravi, što je i inače karakteristično u postupku stvaranja umjetničkog djela.

odzvanja u nakazi svojih posljedica, nego što se fizički, u krvi, izravno osjeća u Mostaru.

Unutar tog objektivnog okvira, socijalno-političkog i povijesnog određenja, odvija se subjektivna, intimna drama trilerske napetosti, srećom bez potonuća u sladunjavost, o ljubavi zrele, udane žene, Klare Anić i srednjoškolca Marijana Zelića i Klarine kćeri Erne Anić u vidu klasična ljubavnog trokuta.

Ako bismo posegnuli za tematskom klasifikacijom, ne bismo ovaj roman mogli podvesti pod jednu zasebnu kategoriju, jer očito je da je on i društveni (govori o socijalno-političkom životu), i porodični (predstavlja jednu građansku obitelj), i povijesni (govori o razdoblju neposredno prije i u vrijeme Prvog svjetskog rata), i ljubavni (tri su osobe sapete ljubavnim silnicama u trokutu), i psihološki (zahvaća psihološki svijet junaka) ali zar ne, i psihijatrijski (otkriva i duboko raščlanjuje bolesnu ili pak nakaradnu psihu pojedinca).

Ako u odnosu na naratora naspram pripovijedanja, po mišljenju austrijskog teoretičara Franza Stanzzela, postoji nekoliko tipova romana: "ja-roman", gdje je jedan od junaka i narator, personalni roman u kojem pojedinačno nastupaju junaci djela i sami pripovijedaju i autorski roman gdje je narator veoma blizak, gotovo identičan autoru, onda roman *U mraku* pripada autorskom tipu.

Naime,

"Jakovljević (autor) prati sudbinu žitelja ovog grada, velike zakulisne igre Austro-Ugarske Monarhije Bosnom i Hercegovinom, njezinim narodima, bivajući efektan, nemilosrdan kritičar društvene stvarnosti sa potpunim (autorskim) uvidom u društveno-ekonomske i kulturno-političke prilike."³

Prema Wolfgangu Kayseru, koji daje tipologiju po "dominantnim faktorima integracije" svih sastojaka romana, razlikuje se nekoliko tipova kao što su npr.: roman zbivanja, roman lika itd. Roman *U mraku* je i roman lika (glavni lik/ovi/ određuju tkivo romana), gdje čine povezanost i ostalih sastojaka djela, ali je on, donekle, i roman zbivanja (opisani slijed događaja čini okvir romana) a isto tako, on je i roman prostora, jer daje realan prostor kao osnovicu radnje i vezu romanesknih elemenata.

Uzme li se povijesni, formacijsko-stilski kriterij, to bi bio realistički roman, premda se osjeća nešto i od modernih strujanja, što je vidljivo kroz neke dionice monologiziranja.

Naime, realistički roman odlikuje čvrsta fabula utemeljena na prirodnom tijeku događaja, gdje se likovi i njihovi postupci zasnivaju na kauzalnom redu, redovito se daje psihološka analiza junaka, a otkriva se i jasna pozicija naratora. Ukazujući, ukratko, na značajke realizma s povijesno-teorijskog motrišta, vidjet ćemo da je Jakovljevićev roman doista primjer takva shvaćanja i postupka.

Analizirajući djela Richardsona, engleskog književnika iz 18. stoljeća, Diderot se s njim slaže i u oduševljenju zaključuje:

³ B. Stojanović, "Umjetnik i čovjek Ilija Jakovljević", (predgovor), Ilija Jakovljević, *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH*, Sarajevo, 1985, str. 13.

"Njegova pozornica je svijet u kome živimo: podloga njegove drame je istinita, njegova su lica, koliko je to moguće stvarna, karakteri su mu uzeti iz društvene sredine; njegova zbivanja odgovaraju naravima svih uglednih naroda; strasti koje slika takve su da ih ja u sebi osjećam; isti ih predmeti pokreću (...) Bez te i takve umjetnosti, pošto se moja duša teško daje zavesti onim što bi se izvan toga zamislilo, iluzija bi bila samo trenutna i utisak slab i prolazan."⁴

Prihvatajući, tako, iskustvo bitnim činiteljem izgradnje romana, dakle u duhu literarnog empirizma, Diderot naslućuje pobornike realizma koji su tek jedno stoljeće kasnije podržavali temelje činjeničnog stanja. Uz to, oni misle da roman treba, osim stvarnosne osnovice, imati još jedan dodatni prtok "energije", jedno emotivno – sugestivno pojačanje, a što umjetnik postiže na originalan način.

Zbilju, zapravo, ne doživljavamo nikada tako intenzivno kao u sugestivno danom piščevu ostvarenju. Taj pomak od "ogoljele" zbilje na višu razinu umjetničkog života prikazuje se kao književni cilj. Tako u piščevu postupku oblikovanja ne mora postojati takav ekvivalent u konkretnoj stvarnosti. Moglo bi se zaključiti da je književno stvaralaštvo "određena laž" jer se prema vlastitoj volji u subjektivnom umjetničkom nagnuću, autor "odmakao" od zbiljskog svijeta. Međutim, pri tomu ne smije izostati uvjerljivost ni situacije, ni junaka, niti njihovih postupaka u djelu.

I veliki romanopisac Stendhal u svojim kritičkim osvrtima (*O djelu W. Scotta*) govorio je da književno stvaralaštvo znači "svojevrsnu laž", jer, naime, pisac slobodno stvara "stvarnosne elemente" u svom djelu. Doduše, ta "laž" ne smije biti vidljiva na razini psihološke uvjerljivosti, niti pak logički promašaj, ona je samo pomak od stvarnosti, poradi snažnije sugestije i dubljeg doživljaja.

U svom teorijskom razmatranju poetike romana (predgovor romanu *Šagrinska koža*) Balzac govori o dvjema razinama, i to onoj perceptivne naravi (opažanja i zbrajanja činjenica i dojmova) i onoj kreativnoj, oblikovnoj, što opažaj transformira u svijet jezika – književnosti. On, zapravo, uobličujući te činjenice, materijal iz zbilje, dakle i čovjeka sa svim njegovim komponentama koji je i centar njegova zanimanja, gradi povijest ljudske privatnosti, a ne povijesti jednog općeg društva u objektivnom historiografskom konceptu, premda i na taj način snažnije od historiografa slika francusko društvo jednog doba.

Uz spomenute primjere s oznakama realizma, što se jednim dijelom može prenijeti i na Jakovljevićev roman, valja spomenuti i socijalnu ulogu, ali i element tendencioznosti, tj. način da se književnost stavi u ulogu društvenog pokretača, kako je to i propagirao, pored ostalih, ruski kritičar realizma Bjelinski. On misli da pisac, vršeći određenu društvenu analizu putem socijalno-psihološke motivacije svojih likova i njihovih međudnosa tijekom fabule, otkriva i usmjerava težnje društvenih gibanja.

Baštineći učenje Bjelinskog i Černiševski ističe socijalnu ulogu literature, posebno slijedeći filozofiju Feuerbacha pri određenju materijalističke estetike. Te

⁴ D. D i d e r o t, *O umjetnosti*, Beograd, 1954, str. 185 (h. j. standardu prilagodio Š. M.).

značajke, ali i ona satirično-groteskna bodlja, tako dominantna u Saltikovljeva (Ščerdin), okrenuta na provincijsku žabokrečinu, birokratsko licemjerje i sve društvene laži, umnogo se poklapaju s Jakovljevičevim svijetom romana. Također, uz navedene oznake svojstvene realizmu, u Jakovljevičevu romanu se osjećaju i moderna strujanja, poput onih začetih u djelima Tolstoja i Dostojevskog (unutarnja monologiziranja).

Neprijeporno je da ovo djelo nosi izraženu socijalnu dimenziju baziranu na činjenicama životne stvarnosti, s težnjom da svojom plemenitošću i humanizmom koristi društvu. Poznato je da se u tridesetim godinama 20. stoljeća, sukladno spomenutoj nakani, javio stanovit literarni pokret izričito socijalnog angažmana. Doduše, roman *U mraku* nema samo utilitarno-socijalnu komponentu, već je on umjetnički izraz života - uspjelo ontološko ispunjenje književne zadaće.

R. Wellek i A. Waren u svojoj Teoriji književnosti govore:

"Književnost, štoviše predstavlja život a život je u velikoj mjeri društvena stvarnost, premda su prirodni svijet i unutarnji ili subjektivni svijet pojedinca bili predmetom književnog podražavanja."⁵

Premda je objavljen nakon Drugog svjetskog rata, po svim relevantnim književnoteorijskim značajkama, taj roman nosi međuratno literarno određenje, kako to i ističe jedan teoretičar:

"Još i 1945. godine moguće je uočiti i prozna djela koja i vremenom nastanka i idejno-estetskom orijentacijom pripadaju međuratnom periodu. To se prije svega odnosi na roman *U mraku* Ilije Jakovljevića, koji se zbog objektivnog prilaza zbivanjima pred Prvi svjetski rat u mostarskoj sredini i po umjetničkim rezultatima može smatrati malim otkrićem, na žalost neprimijećenim."⁶

Potaknut zavičajnim motivom, sav u zanosu, na početku romana Jakovljević predstavlja svoj grad osvježen proljećem, razigran impozantnim pejzažima, utemeljen na bogatoj tradiciji materijalnih i duhovnih dobara, na baštini što svjedoči narodni duh, um i ljepotu, ali isto tako i nemilosrdnu povijest s nizom tragičnih razdoblja i mnogo kobnih događaja, koji, eto, ponovno prijete svijetu. Uz sve to valja spomenuti i dah humora, originalna duha, jedinstvena mostarskog "liskaluka", razložena u široku spektru od bezazlena vica do karikature, što često razgaljuje atmosferu i produhovljuje likove.

Od samog početka romanopisac ironizira i ismijava lažni sjaj "Carstva" i "Njegovu carsku Prejasnost", šiba pojedinačne i društvene poroke, ruga se slijepoj pokornosti, učmalosti, gluposti i svekolikom uboštvu duha, što ga odvodi čak do sarkazma i groteske. Na taj se način očituje ne samo stilski postupak, nego i piščevo stajalište.

Gradeći pripovjednu strukturu romana, pisac se služi realističnim postupkom, kako je i rečeno, što se očituje i u samoj njegovoj stilskoj tehnici, zapravo u

⁵ R. Wellek, A. Waren, "Književnost i društvo", *Teorija književnosti*, Beograd, 1965, str. 113 (h.j. standardu prilagodio Š. M.).

⁶ S. Tutnjević, *Socijalna proza u BiH između dva rata*, Sarajevo, 1982, str. 27.

raspoređivanju materijala, situiranju junaka, odredbi atmosfere, prikazu događaja, razvoju radnje i psihološkom zahvaćanju junaka.

Naime, Mostar zahvaćaju presudni povijesni procesi koji preobražuju i pojedinačne psihologije i ukupan društveni mentalitet. Odmah na početku romana, na prenatrpanoj sceni svjetskih zbivanja, kad su svi vidovi života ispolitizirani, ni ovo područje ne ostaje po strani. Nad Mostarom se nadvila crna atmosfera:

"Zloruki su proroci navješćivali čak mogućnost ratnih zapletaja, dobronamjerni građanin ipak nije za taj strah nalazio opipljivih razloga. Obaviješteni krugovi odlučno su otklanjali tu mogućnost. Svakako grad Mostar nije bio za rat. Te su godine trešnje dobro ponijele...sve je upućivalo, da će i vinogradi uroditi, a zar nije pametnije zobati trešnje i piti tropisu, nego ratovati."

Osjećamo dašak humora koji je i inače svojstven tim ljudima, sukladno situacijama različito stupnjevan, od vedre šale – doskočice, preko smijeha kroz suze sve do sarkazma i groteske. To se očituje i u pojavi, ponašanju i poimanju čiče Brajka:

"Mali čiča Brajko, koji nikada ne će osijediti, dok bude brkomasti, profesor mostarske gimnazije, koji svake godine preko ljeta putuje u Zagreb i u Graz, a navrati se i u Beč, u Prater, dakle čovjek, koji je svijeta vidio, zaglušno je vikao na terasi kavane Bristol, na obali Neretve: 'Kakav rat? Što vas je rat spopao. Bedastoća. Zašto da se ratuje? Tko danas ratuje? (...) Opet bedastoće. Same bedastoće. Ako kažem da je vuk jači od magarca, onda sam protiv magarca, a za vukove. Ja nisam za njemačku, ali sam za našu monarhiju'."

Domalo se taj blagi humor pretače u ironiju, posebno kad se prikazuje atmosfera dolaska uvaženih predstavnika slavne kuće Habsburgovaca:

"Mjesna komanda dobila je obavijest, da će Njegova carska Prejasnost doći brodom preko Jadrana, da će se zadržati i u Mostaru, primiti izraze pokornosti predstavnika vlasti i izraze ljubavi zahvalnoga naroda. Nakon okupacije habsburška kuća, evo, po treći put šalje u ove krajeve svoje najviše predstavnike. Deset godina nakon okupacije provela je čitava dva dana u Mostaru Njegova carska Prejasnost."

U gradaciji humoristično-ironičnih slika pisac se ne zaustavlja. U takvu postupku, a s jasnom ideološkom težnjom, odlazi on u parodiranje, otvorenu porugu, karikaturu:

"Na čitavom svijetu postoji samo jedan apostolski kralj, a to je Franjo Josip (...) Beč se doduše zabavljao pripovijedajući o carevim prijateljicama, ali u Bosni i Hercegovini. On je bio ožalošćeni udovac, kojemu ljubljenu Caricu ubi prokleti anarhist. Njegovo Veličanstvo sjedilo je na zlatnom tronu i silazilo s njega na zlatnu noćnu posudu, pri čemu Mu je pomagala svita dvorjanika, među njima i nekoliko naše krvi. Svi su narodi prostrane monarhije bili u toj časnoj službi zastupani."

Dolazak "Njegove carske Prejasnosti", prijestolonasljednika Franje Ferdinanda u Mostar, a u povodu obilaska manevara u Bosni i Hercegovini, "da Srbiji pokaže vojsku", temelj je gotovo svih priča koje kolaju gradom. Bit će car obradovan kad vidi nagli uspon materijalnih i kulturnih dobara za vrijeme svoje kratke vladavine, naspram tegobnu i mučnu, nesigurnu, nejasnu i usporenu historijskom hodu Mostara kroz mnoga dotadašnja stoljeća:

"Mostar napreduje. Prah zaboravi sve više slijegao na krvavo kolo od Kulina bana do herceg Stjepana Vukčića Kosače, na četrstogodišnju čamu u bezvlađu i svevlađu, na tri kuge u tri stoljeća, na glad početkom devetnaestoga stoljeća, koji stade glave polovice pučanstva u zapadnom dijelu Hercegovine, ali osta stara ćuprija i Karadžozbegova džamija, njima se pridružiše još dva mosta na Neretvi, vodovod, elektrana, kupališta, gimnazija, a to je mnogo, vrlo mnogo."

I doista, razdoblje austrougarske vlasti u Mostaru i Hercegovini, nakon višestoljetnog turskog tavorjenja, stvaralo je pretpostavke za jak i ubrzan razvitak društva: grade se ceste, podižu mostovi, otvaraju škole i trgovine, niču crkve, pokreću novine, izlaze knjige itd. To potvrđuje i jedan istraživač kulturne baštine Mostara iznošenjem povijesnih činjenica:

"Mostar je koncem prošlog i početkom ovog stoljeća postao jače kulturno središte od većine ovdašnjih gradova na Balkanu. Za potvrdu te tvrdnje nek posluži samo jedan podatak: od 1880. do 1920. godine u glavnom gradu Hercegovine izlazilo je povremeno dvadesetak glasila i tiskano oko 600 knjiga."⁷

Piščeva slika, dakle, sasvim odgovara toj povijesnoj istini Mostara. Korištenjem obrasca mimeze, u aristotelovskom poimanju umjetnosti, mehanizmom povijesnog pamćenja obogaćena piščevim subjektivnim doživljajem i ostvarena realističkim postupkom, izgrađena je nova umjetnička stvarnost, osobita i živa u svojoj istini.

Dakle, kulturna i prosvjetna djelatnost uzele su zamaha, otvaraju se novi vidici, traže se spasonosnija rješenja. Austro-Ugarska, koliko god značila okupacijsku silu, svojim političkim metodama, izgrađenim kapitalističkim načelima gospodarstva i školstva, sudstva i uprave, i kulture, u katoličkom je narodu prihvaćena gotovo kao domaća, svoja vlastita država, ali se i pravoslavnom i muslimanskom svijetu umješno prilagođavala pridobivajući ga na svoju korist.

Upečatljiva je višeznačna scena dolaska austrougarske vlasti.

U silnu oduševljenju Mostarci organiziraju doček prijestolonasljedniku. "Grad zapliva u ponosu" jer svi se narodni slojevi skupiše na toj svečanosti, a predstavnici sviju nacija i vjera odaše mu počasti. Taj ushit posjetom nije dugo potrajao, jer za tri dana, na Vidovdan, u Sarajevu su ubijeni Franjo Ferdinand i njegova supruga.

"Princip ubi princa" pa "Njegovo očinsko veličanstvo" navijesti rat Srbiji:

⁷ Ž. Ilić, "Franjo Milićević", *Kršni zavičaj*, 17, Drinovci, 1984, str. 57.

"Dodijalo caru, što Srbija radi, pa kako ne bi njegovu narodu? Nema druge, nego pušku na rame i u boj. I zato je, po mišljenju gospodina posadnog zapovjednika, trebalo narodu pružiti priliku, da pozdravi carevu odluku. Zdravo rate, dobro nam došao! Carski Beč sigurno sav pliva u zastavama, i Dunav je stao, da čuje gromke izraze veselja, pa kako bi izgledalo, kada se i Mostar ne bi javno poveselio?"

Atentatom na prijestolonasljednika, u čemu je i povod Prvom svjetskom ratu, nije napadnuta samo austrijska vlast, nego i svi narodi koji joj vjerno služiše, kako to voli u ironičnom duhu često govoriti naš pripovjedač:

"On nije poginuo zato što je bio austrijski princ, nego je bio prijatelj našeg naroda, jer je htio preustrojstvo habsburške monarhije, jer je htio dati pravdu svim njezinim narodima, a tako ojačati državu. Zato je Franjo Ferdinand isto tako hrvatski narodni mučenik, kao što su bili naši narodni prvaci."

Na vijest o njegovu ubojstvu narod se silno uznemiri. Čitavo društvo u široku dijapazonu svojih interesa političkostranačkih, nacionalnih, vjerskih do čisto materijalnih, ali i pojedinci sa svojim željama i porivima, frustracijama i nastranostima nađoše se u kolopletu različitih i raznorodnih silnica koje predstavljaju široko obasjanu i reljefnu scenu groteskne političke zbilje.

S puno povijesne autentičnosti, u realističnoj maniri, pisac daje na upečatljiv i psihološki uvjerljiv, umjetnički dojmljiv način tu atmosferu Mostara. Rat je objavljen, raspisana je mobilizacija, valjalo je krenuti protiv neprijatelja:

"Njegovo veličanstvo odazvalo se želji svojih naroda i navijestilo je rat crnome Petru i njegovoj podmukloj Srbiji",

kazat će u zanosu govora prof. Hilmija i nastaviti:

"Na bojnem će se polju dakle sastati naša kulturna monarhija s jedne strane, a zavjernička himbena, nekulturna Srbija s druge strane..."

U atmosferi vatrena mitingašenja, zanosnih govora baziranih na nacionalnim mitomanijama što gomili svjetine razigrava strasti, plodi mržnju i burka zlu krv, očita je i nakana vlasti da kroz manipuliranje narodom ostvari političke nakane:

"Po glasu se pozna ptica, po barjaku Hrvatica. Čije su onda Bosna i Hercegovina, kakav narod u njima živi? Hrvatski, braćo i sestre moje! Ovoj je hrvatska domovina u okviru slavne i vječne monarhije, a tko to ne priznaje, slobodno mu prtijati. Sikter vlašē."

Uistinu je na tim mjestima uspješno predstavljena psihologija obične svjetine – "mase" koja traži vođu, zaštitnika, a u svemu je nošena najobičnijim porivima i mizernim probitcima. S puno crnog humora i satire pisac boji tu gomilu ljudi politički obmanutih, prevarenih i zasljepljenih "carskim sjajem":

"Čvrste seljačke ruke pograbiše kanate, lokoti popustiše, ukazaše se unutrašnjost dućana, natrpana svakojakom robom /.../ Nekoliko bala ragadine i žutice otkotrlja se ulicom i pokri je kao kakav ćenar. U dućanu je sve porazbacano. Demoliran je i susjedni dućan. Prosu se brašno, hrana

do koje se u ovom siromašnom kraju tako teško dolazilo. Rasuta je i sol, ništa ne osta pošteđeno."

Besperspektivnost u atmosferi mraka snažno se ostvaruje kroz skupne i pojedinačne intrige utemeljene na lažima, licemjerju i primitivizmu. Potiču se međunacionalni sukobi i netrpeljivost među ljudima raste do usijanja.

Na tim je mjestima, s puno umjetničke snage, dana slika političkih profitera, ratnih lihvara i svakojakih protuha, a uz njih se vidi i svijet intelektualaca i kvaziintelektualaca smješten na jedno povijesno raskrižje. U toj političkoj i moralnoj tmini, u općoj intelektualnoj obamrlosti, snagom osvješćujuće opomene udara jedan osamljениčki glas:

"Kako je sve ovo žalosno! Stoje ljudi kao telci i slušaju praznoglavca Hilmiju, koji zove 'u boj', a sam će ostati u pozadini. Nitko ne misli, barem ovoga časa ne misli na to, da Bosna i Hercegovina nisu ni srpske ni hrvatske, nego da su sasvim obična kolonija. I hrvatstvo i srpstvo priznati su tek onda, kada se vlasti osvjedočiše, da bi se mogle podržavati upravo na njihovu sukobu. (...) Što taj kmet, koji čini srčiku naroda, ima od tih prepiraka. (...) *Mrak je, a ja u tom mraku ništa ne vidim.*"

Eto, u toj raspamećenoj, uzavreloj gomili naroda, nošenog vatrom političkih agitacija, kad se narod zanesen mitomanskim modelom vođe i države, zapravo zaveden lažnom nadom, dragovoljno prepušta ratu za spas "svoje domovine" (Austro-Ugarske Monarhije), javlja se usamljen čovjek koji se ne slaže s okolinom, dapače prosvjeduje razmišljajući na drukčiji, svoj vlastiti način.

To je Marijan Zelić, glavni lik romana, potican duhovnom snagom svojih suputnika (Klara, Sreten) koji se i podiže moćima vlastita razuma i morala od obične individue na razinu kompleksne, samosvjesne ličnosti. Nema on snage promijeniti taj i takav mentalitet kojim je okružen, ali njegova pobuna, makar i na razini duhovnog obzora, djeluje potresno. Njegov prezir upućen ukalupljenim mozgovima, poslušnu "stadu" - "masama" - snažno isijava iz ljuštore vlastite mu samoće podignute na višu ljestvicu njegova svijeta. Taj stoicizam kojim se naš junak brani i njime prkosi rulji, vinuvši se usamljениčki iznad rugobe svakidašnjice, odvaja ga od djelotvornih akcija ili ga pak sapliće i čini nesposobnim u društvenoj stvarnosti. Premda se buni, ne poduzima praktične korake, on je u takvu okruženju nemoćan, ali opet njegovi su postupci istiniti, proživljeni, uvjerljivi i duboko logični. On prednjači spoznajom o općoj tmini u društvenom životu, a sociološka i povijesna činjenica pokreće ga na negiranje postojećeg stanja, zapravo na prevladavanje u težnji za novim svijetom. Doduše, u tom dijalektičkom razmišljanju potiče ga i Klara, razdirana bolom i ovijena melankolijom, nesretna i usamljena, ali iskrena,iskusna i umna.

"Mladi ljudi trebali bi da se bune, da što više negiraju. Tko sam nešto po sebi vrijedi, neće ostati kod negacije, stvarat će svoj svijet, ali će i prema njemu zadržati kritičan stav. Samo tako se napreduje."

I upravo korištenjem dijalektičke metode u spoznajnom procesu, skepsa biva prevladana i otkriva nam se, posredstvom blagotvorne nepokornice – negacije, viši

misaoni stupanj – sinteza, koja znači i svjetliju perspektivu. Dakle, na društvenom se planu otkriva svojevrsan izlazak iz mraka zasnovan na snazi "narodnog duha", i njegovoj borbi za humanističko ustrojstvo naroda i države.

Opet ga na negiranje ("neposluh") nuka žena-Klara:

"Treba negirati i novo stvarati! Inače će nas aeroplani odviše preteći. Zamislite!"

(Izgleda da pisac, posredstvom glavnog lika, otkriva i svoje novo motrište svijeta.)

Istina, društveni će se procesi odvijati sporo i bolno, ali postoji izlaz iz tih zapletaja. Njegovo dijalektičko promišljanje upijeno iz zdenca Klarina misaonog svijeta još se više osnažilo kroz iskren, misaono bogat i dramski zgusnut dijalog s profesorom Sretenom. I nakon sloma starog režima dolazi nova država koja će zahtijevati odanost, pokornost, a sloboda će opet biti prizivana kao nedostižan ideal:

"Vlast će zajašiti na narod, oderat će mu kožu. Govorit će se o slobodi, ali ne ćemo biti slobodni. Danas imamo ovdje barem sposobne i u glavnom korektne činovnike, a moramao računati s tim, da će mnoge zamijeniti ne samo nesposobni nego i nepošteni. Skora budućnost nije dakle osobito ružičasta, ali treba biti hrabar."

Nezaustavljiv je društveni hod u zahtjevu za demokracijom. Kao da se odčitavaju Platonovi naputci o idealnoj državi, s aristotelovskim nastojanjem da se dopre do ideala – savršenstva ("čiste forme"), čega na žalost nema u društvenoj zbilji. Savršenom demokratskom ustroju težila je napredna misao i kasnije, bilo da je imala idealističko, bilo materijalističko izvorište. Ta je čežnja očita i ovdje:

"Morat ćete tražiti vlast za narod (...) Neka narod sam postavlja svoje činovnike i neka ih otpušta (...) (jer) osnov je općeg zadovoljstva samouprava, vlast naroda odozdo do gore, do samog vrha."

Ali duboko istinito i gorko dolazi spoznaja o "subjektu svijeta" - narodnom kolektivu, i o svim tegobama u društvenom napredovanju i preobrazbi:

"Narod nam je nažalost politički naprosvijećen, nema osobite koristi ni od prava glasa, jer ne zna njim raspolagati. Daje svoj glas za onoga, koji ga drže u lancima."

A tko je zapravo Marijan Zelić? To je mostarski gimnazijalac trećega razreda, sin siromašne radničke obitelji (otac mu je niži željeznički radnik na rampi, a majka kućanica). On zauzima ponajviše prostora i piščeve pozornosti. Školuje se uz pomoć državne stipendije i zaradom na podučavanju Erne, Anićeve kćerke. Marijanov je svijet umnog ograničen kućom Anićevid jer je tu njegova ljubav – gospođa Klara i njezina kći Erna. Međutim, on je predstavljen i u drugim ambijentima: na ulici, u školi, u crkvi, na političkim zborovima, i u svojoj obitelji. On je bistar, sebesvjestan mladić, široko obrazovan, plemenit, ali i preosjetljiv, uzvišen u svom poštenju, pa stoga nemoćan u "himbenim" okolnostima. Njega se snažno doimlje okolina, on duboko razmišlja, budno prati zbivanja i iskreno proživljava svijet. On zapravo registrira mnoge događaje u gradu, značajnije

pojave i zanimljivije pojedince. Posebno prati psihologiju mase, razularene ljudske skupine okrenute u obmanu. Intelktualno radoznao u široku dijapazonu zanimanja i veoma senzibilan, on upija i razabire naputke profesora, prolazi bogatu i raznorodnu lektiru navlastito prateći bitne odredbe kozmosa i čovjeka u njemu. Marijan je vjernik, ali njegovo vjerovanje "ne donosi mir blaženstva", već plodi sumnju u neproходу mučnine duše:

"Ali učenik Zelić je unatoč tome vjerovao. On je vjerovao, jer izvan vjere nije nalazio nikakva drugog putokaza. No krivo bi bilo reći, da je bio bogomoljac (...) Njegovi razgovori s Bogom nisu bili svakidašnji, no zato su uvijek bili uzbudljivi."

Već zarana biva prožet sumnjom koja ga razdire, ali i tjera na nezaustavljiv put mišljenja i spoznavanja. Razgranati dotoci u njegovu misaonu maticu stalno su uvirali i nije ih uspijevao uskladiti, izmiriti.

"Ne nalazi smirenje ni, "pozivajući se na svoje Platone, Cicerone, Seneke, Herdere, na Montesquiee, na sve te davno i nedavno umrle prirodoslovce i filozofe i književnike (...) Marijan Zelić nije mogao izdržati takvu bitku. /.../ Sam je ostao gladan, a ni druge nije nahranio. Njegov je položaj bio neizdrživ. Jedan Branič Biblije, dva Braniča Biblije, pet takvih braniča, mnoštvo časopisa, koje je pročitao ili prelistao, tištali su ga."

Njegovo razmišljanje o vjeri nije samo u sferi apstrakcije, ono se odvija i potvrđuje kroz dokažljiv i praktičan altruizam.

"U religijama je tražio ono što ljude spaja, a ne ono, što ih razdvaja. Konačno-mislio je-Braniči imaju u jednom pogledu logike: ako se razvoj zbiva po zakonima, po tome se može zaključiti da postoji i Zakonodavac."

Vjerovanje i razmišljanje nerazlučive su kategorije njegova duha, a skepsa ih potiče i podiže na višu razinu, bliže traženoj istini. On je specifičan branitelj vjere ("defensor fidei"), ali i energičan zaštitnik istine. Vapi za mirom, istinom, skladom i ljubavlju, a kad mu se ukaže traženi svijet, naviru opet nove muke. Tražeći utjehu i smiraj, nađe se u društvu Klare, društvu svoje ljubavi i učiteljice, ona ga nuka na "pobunu" – "negaciju", kao nezaobilaznu etapu u spoznajnom procesu, kako je to i rečeno:

"Tko sam po sebi nešto vrijedi, ne će ostati kod negacije, stvarat će svoj svijet, ali će i prema njemu zadržati kritičan stav."

Taj dijalektični hod nije sveden na onaj materijalistički, četverostupnjeviti heraklitovski model, nije to ni doslovna hegelovska trostupnjevita idealistička dijalektika, a niti ona novijeg materijalističkog postojanja. To je zapravo svojevrсна, na sumnji začeta njegova vlastita metoda kojom se na putanji traganja i stalnog prevladavanja (negiranja), od nižeg na viši stupanj, otkriva svjetlo istine. I nema kraja tom penjanju – mukama. Takvo poimanje glavnog junaka, vjerojatno je projicirano iz svijeta piščevih nazora, što nije presudno za književno uobličenje ni lika, a ni djela u cjelini.

Od prvog susreta s Klarom, Marijan je zanesen njenom magičnom ljepotom i umnošću:

"Kod Klare ga je sve privlačilo: i nabori njene haljine i njezin osmijeh i ritam njezina hoda. Čitali su iste knjige i o njima ćaskali. Njihovi su se ukusi podudarali. (...) Sve bi prostorije trebalo ispuniti njezinom pojavom, neka ih prožme i prodahne svojom magijom."

A Klara mu je ponudila "grješnu jabuku" nemira i zakopkala ga u njegovoj duši. Zapravo, poticala ga je na traganje za višim smislom života, odbacujući prevladane spoznaje i zastarjele navike:

"Vi ste bistar mladić, jednom ćete opaziti, kako svi mi nosimo na leđima breme starudija, kojima se ne možemo poslužiti, a ipak ih slažemo jednu na drugu. Jednoga ćemo ih dana morati da bacimo u prvu grabu, ako nećemo da pod njima lipšemo. Treba to učiniti čim prije, da ne bude prekasno."

Marijan se oduševljavao Klarinom učenošću i ljepotom, u njemu je gorjela ljubav, doduše suspregnuta i zbunjena, "no koja bi mogla progovoriti plamenim riječima", bojala se Klara. Suzbijana obzorima majke, supruge i zrele žene, ona se otima tom izazovu. Njegova se ljubav i udivljenje pretvaraju u duboku strast, pa premda se i sam boji te siline osjećaja, ljubav je tražila odgovor, razjašnjenje:

"Čitavo je ovo stanje postalo neizdrživo. Već je bezbroj puta sam sebi rekao, da bi odnos između njega i Klare trebalo razjasniti. Od Klare ga je dijelio zid poštivanja, no zar bi poštivanje bilo manje – mrmljao je – kad bi taj odnos bio nešto drukčiji...kada bi – smije li se ta riječ upotrijebiti? – taj odnos bio bliskiji."

Ljubavne nemire nastojao je ublažiti kontaktima s djevojkama svoje dobi, ali unatoč svim pokušajima, istinu srca nije uspio zatomiti. Ne vidi izlaza iz opsade, nejak je da bi ostvario cilj.

Marijan je, pošto se naglo razboli, sada razdiran i groznicom, ali i odvojenošću od Klare i, što je najteže, nemogućnošću da ostvari svoje ljubavne planove, a Klara, dotučena spoznajom promašena života, ali i poniženjem prevarene žene (muž je vara s dvorkinjom Anđom) i samooptužbom ljubavnog suparništva s kćerkom (otkriva vezu između Erne i Marijana), našla se također u bezizlazu.

A kako je zapravo Klaru opasao udes? U lakomislenoj odluci sedamnaestogodišnja Klara, potaknuta slavom i bogatstvom, uđe u brak s uglednim odvjetnikom kojemu je smisao života sračunato manipuliranje u račun svojih prljavih, sebičnih ciljeva. Odrasla u kući plemenita i učena čovjeka, ali siromašna i zanesena altruizmom, Klara nepromišljeno prihvati ponudu izobilja.

Na početku zajedničkog života, psihološki pripremljena na ljepotu bračne zajednice, Klara biva zgromljena prijevarom. Lovrina epilepsija i perfidni zločinački postupci u poslu, što je grčevito skrivao, izbiše odjednom i otkriše joj svu nakaradu ovog "objeljenog groba". U Klari se rađa silna želja za osvetom kojom bi "izravnala račune". Avanturom u kojoj je "obdarena djetetom"

ostvarila je svoj cilj ("nije htjela da to bude dijete bolesna čovjeka i zločinca"). Likujući u osvetti, dakle tješeci se, u samoispovjednom monologu veli:

"Ovo što sam ja privrijedila, bit će vrednije od dukata Agneze Rakove i banskog savjetnika Sebastijana Raka. Zamisli samo ti si mene upropastio svojom epilepsijom i svojom kriminalnom gramzivošću, a ja ću tebe usrećiti kopiletom."

Potpuno odvojena od muža, Klara, "starješica" Anićeve kuće, cijele dane provodi listajući knjige i krećući se između zrcala i svijeća, diveći se svojoj pojavi i očajavajući u svojoj ispraznosti. Marijanovim dolaskom u njihovu kuću događa se zaokret u njezinu životu. Marijan postaje, koliko se god ona tome opirala, središtem njezina života, njezine mašte i zbilje, njezine nade i očaja.

Uznemirena Marijanovom udivljenošću i ljubavlju njegovom, a s druge strane bolno ganuta ljubavlju svoje kćerke i Marijana, Klara se našla u pogubnu raskolu.

Očajnički se pokušava izvući iz opsade pripremanim planom o zajedničkom životu s Marijanom, daleko od provincije (u Zagrebu), ali vlastita nemoć i usud bivaju jači. Skrhana podvojenošću iz koje ne će biti izlaza, u jednoj unutrašnjoj monologizaciji progovara:

"Preostalo bi samo: biti jednom mladiću vodilja, koja će mu širom otvarati vrata. No zar nema i takvih ljudi, koji upravo u tome uživaju, da razbiju zatvorena vrata i pri tome ne iskrvare? Ne spada li možda upravo Marijan među takve? Uostalom što znači voditi? I Lovro bi htio za me svršiti sve poslove, pa evo, kamo smo dospjeli! Podjetinjila sam. Bezumno je, kad se majke opijaju knjigama, pisanjem za njihove kćeri, i kad se zanose za mladića, uz kojega bi njegova kći savila gnijezdo svojih snova. No ipak se ne može ni ovako dalje izdržati. Doista treba. No kamo? U pustinju ili u grobnicu? Ili u ljubav?"

Mučeci se u svom prokletstvu potražila je put u samozaboravu, gubeći svaku nadu okrenula se smrti kao jedinom rješenju.

Suodnos Marijana, Klare i Erne, njezine kćeri, ali i suparnice, uistinu je kompleksan. Erna sluti bliskost majke i Marijana što zapisuje u svoj dnevnik i uvećava patnju:

"Draga mamice, moraš biti pametna! Kamo ćeš s tom ljubavi? Ti si tako lijepa! Ljepše žene ne mogu zamisliti. Zar ti, mamice, to nije dosta? O, kad bih ja bila tako ... ne bih ga ni pogledala. Lažem! Htjela bih biti ljepša najviše zato, da se njemu dopadnem. (...) Što je meni danas, da mi padaju na um takve besmislice? Već se uživljam u misao, da bi mamica mogla imati ljubavnika. Moja mamica...Fuj, kako sam pokvarena! Nikada ona ne bi na to pristala. Svejedno je bila žalosna, kad je Marijan od nje otišao. Vidjela sam. Sigurno su razgovarali o nečemu veoma bolnom. Možda se mamica njemu tužila? Voli ga, pouzdaje se u njega, govori s njim kao sa sebi ravnim."

U konfliktu izmiješanih osjećaja ljubavi i mržnje Erna se našla između majke i Marijana i konačno, obuzeta tim mladićem, veli:

"Osim toga ima samo jedan Marijan. Što ti mogu ja, draga majko? On je moj i ja ga nikojoj ne dam! Ni tebi, mamice!"

U samoispovjednom dnevničkom zapisu otkriva svoju prednost Marijanu, a što će Klari, pročitavši tajno dnevnik, nanijeti neprolaznu bol. U Marijanovoj je mašti česta slika pretakanja, preobražavanja tih dviju osoba iz jedne u drugu, što potencira struju fabularne napetosti i zrači krhku nadu u izlaz.

"Klara i Erna javljale su se u jednom liku: jedna je strana lica bila Klarina, druga Ernina, no kako su i na javi bile doista slične, a ta se sličnost u snu produbila, teško ih je razlikovao. (...) Njegove su oči motrile Klarino lice, a onda se, uplašene, obraćale Erni. Noćas su mu obje došle na san. Javile su mu se u istom liku, sa zajedničkim licem, tako slične, te ih nije mogao razaznati. Klare više nije bilo. Ono, što je ležalo na otomanu, nije više bila ona: sva se preselila u kćer."

Odazvavši se hitnu pozivu, Marijan stiže u Anića kuću, mjesto puno kobi: Klara se hrve sa smrću, posljednjim hropcem Lovro se rastavlja sa živima, a Erna u grču, preobražavajući se u Klaru, daje slutnju novog života i ljubavi.

Premda ograđen "stranicama" ovoga ljubavnog trokuta, Marijan je, za razliku od Klare i Erne, u doticaju i s vanjskim svijetom, s ljudima i događajima, a njih dvije uvučene u Aniće dom, jedino u Marijanu imaju vidik na vanjski život.

U gradnji ove fabule nošene privatnom sudbinom spomenutih likova, sapetih udesom ljubavi, pisac ne će podleći sladunjavosti ni melodramskoj maniri. Naprotiv, pisac je književno utemeljen; vidljiv je samoizbor, sloboda u postupcima junaka, a poniranje u njihovu psihi posebna je vrijednost djela.

Okosnicu ovog romana čine tri spomenuta lika, ali na cijelu strukturu djela utječu i druge osobe gradeći napete situacije, izbjegavajući epsku razlivenost, iako se radi o epskoj prozi.

Pozitivnim stavom glavnom se liku pridružuje i profesor Sreten, profesor Brajko, djevojka Stanka i dječak Mića, koji blistaju u svom moralnom svjetlu, a nasuprot njima stoje pojedinci nazadne svijesti, apologete Monarhije, politički hohštapleri i nacionalni mitomani, demagozi, prevaranti i licemjeri kakvi su odvjetnik Anić, profesor Hilmija, Hucuka, Paško Sorić, fra Anselmo itd. Premda se ovi likovi mogu razvrstati na pozitivne i negativne, pisac ne zaglavljuje u crno-bijeloj tehnici.

Poseban svijet predstavlja odvjetnik Anić. On stoji po strani, na sračunatu raskoraku prema svima, i naspram narodu i vlasti, jer mu takva pozicija učvršćuje jedini smisao izražen u suludu stjecanju materijalnog bogatstva, pri čemu ne bira metode ni sredstva. Svi su njegovi planovi intrigantski smišljeni. Oko sebe širi mrežu spletki i guši svojom kobi.

On je zapravo uzorak onog dijela nove građanske klase koja je beskrupulozno nošena glembajevskom žestinom uspinjanja na društvenoj ljestvici, obilježenoj kriminalom, licemjerjem i laži, ali i tragičnim ishodom. Početci njegova bogaćenja i društvene afirmacije utemeljeni su na intrigi i beskrupuloznosti. On prihvaća obranu Janka Doboša, vladina činovnika optužena za ubojstvo jedne žene, kojoj je

"stalno zalazio u kuću" zbog ljubavničke veze, a optuženog za ubojstvo iz materijalnog koristoljublja. Još u tijeku sudskog procesa otkriva on Doboševu krivicu i, dogovorivši s njim podjelu opljačkanog novca, bezočno, ali i rafinirano brani okrivljenog. Doista je taj isječak pisac snažno prenio i dojmljivo književno i estetski efektno ukomponirao u kontekst djela i tako psihološki odredio postupke, osvjetljujući suodnos ostalih likova spram ovom nositelju poroka. U biti njegov se život odvijao u tvrđavi vlastite samodovoljnosti, u sebičnu užitku stjecanja i razvratničkom sladostrašću, bez značajnijeg utjecaja na život obitelji. U tim se postupcima očituje njegov psihološki odušak, iskupljenje za promašenost i ništavilo. U svojoj nesreći i druge je oko sebe trovao i gurao u prokletstvo. Premda je osamljen, bolešću i gramzljivosti okružen, on uspjelo figurira u strukturi djela i kao "nepokretni pokretač", odvojen od žiže zbivanja, indirektno utječe na radnju.

Za ilustraciju društvenih prilika zanimljiv je dvojac - gradonačelnik Husaga i beg Muratović, ugledni Mostarci koji se ne mogu oteti uspomena slavne prošlosti (tursko doba), pa i novo doba priželjkuju u skladu sa svojom dušom. Izdanak stare plemićke loze beg Muratović nastoji zaštititi u novom poretku ugled gradonačelnika Husage, koji svojom pojavom i shvaćanjem izražava komičnu nemoć jednog preživjela svijeta:

"Slabašan, poguren starčić, obrijana lica i tankih, prosjedi brkova, podvinuvši desnu nogu na serdžadi, Husaga je potezao iz čibuka. Muratović se lagano nakloni, dotaknu se rukom prsiju, usana i čela: što mu na srcu, to mu i na jeziku, to mu i u mislima. Od njega daleko svaka himba (...) Otkako je svijeta i vijeka, to se ne pamti. Katelini! Sječaš li se Husago: dok bijaše ono naše, mogao si tri dana stanovati u musafirhani, da ne kažeš ni šta si ni odakle si. Tako se poštovao gost. A sad se sve izrodilo. Pomisli, lijepi moj, da nam ne dođe ovaj kaurin, nego naš lijepi sultan, oni bi i njega! A i ovoga je jazuk. Kažu, da je nosio škupular."

Uistinu je tragikomična politička namjera, do kraja neosnovana i uzaludna u nastojanju oživljavanja davnih turskih vremena, a smišljena u povodu smrti prijestolonasljednika. Vapeći za produženjem starog doba, oni se doimlju kao presađeni iz turskog "vakta". Unutarnjem stanju duha bio je primjeren i njihov vanjski izgled, bili su skladni u svojoj ishlapljenosti i tužnom prizivanju prošlosti.

Premda je na sporedni kolosijek odgurnuta scena zanimljiva sadržaja o djevojci Milki, ona osvjetljuje i druge likove, a i ukupne društvene prilike. Ona je socijalno degradirana, materijalno ugrožena i, u takvim prilikama nezaustavljivo srlja u moralnu propast – prostituciju. Obdarena tjelesnom bujnošću ona u Marijanovoj libidonosnoj žudnji izranja kao izbavljenje:

"Ali njega su prikovala za se te goleme grudi, što su se odmjereno dizale i spuštale i što su ga kroz otvor bluze izazivale. Prateći djevojčino disanje, i sam je svoje prilagođavao njezinom. Na mahove bi zaklopio oči, da ništa ne vidi, no tek bi tada sve ugledao. Mašta je otkrila i ono, što je tkanina zaklanjala, i kada bi ponovo otvorio oči, činilo mu se kao da će te dvije dojke iskočiti i svaka se spustiti na njegov dlan. Pokušavao je o bilo čemu misliti, samo da se riješi tih nametljivih grudi, ali uzalud. Magnetska

igla njegova mladog momaštva obraćala se polu žene s bujnim oblicima, koji su širili zagušiv zadah."

Bespoštednim prodorom, u stilu naturalista, do srži otkrivajući provalu sladostrašća, pisac vrlo smjelo i dojmljivo daje sliku seksualno uzavrela mladića. U atmosferi uzavrele krvi, žestoku mirisu oznojena tijela, što iz Milke razbludno udara i grčevito steže mladića, nesvladivo nadire atavističkom silinom pokrenut paroksizam strasti:

"Bio je kao pas, koji se bacio na klupko mesa. Čak ni žestoki miris znoja, što je izbijao iz Milkina tijela, nije ga smetao, nego ga naprotiv još više nadraživao. Gadan, neugodan miris, kao kada se kuha neoguljen krompir, a ipak od toga mirisa nije bježao."

Nasuprot mraku pogane krvi i bijesnoj pomami tijela, stoji ljepota, duhovna uzvišenost, čvrsta volja i svjestan aktivitet kao bitne odredbe sažete u jednoj osobi koja nadrasta svakidašnjicu. To je djevojka Stanka. Ona je puna optimizma, realna i strpljiva u nastojanju. U isto vrijeme ona je zreo izraz narodne duše kroz stoljeća potvrđene, ali i svjedočenje novog senzibiliteta primjerenog novonastalim okolnostima.

"U vrtu 'Školskih sestara milosrdnica' odmarali su se suncokreti spustivši glave, noževi perunike bacili su crnu sjenu preda se, alojzijeovski ljiljani neskromno su se natjecali s mjesecinom u bjeloći. Preko puta preleti jedna krijesnica. Stanka je uhvati i stavi u kosu."

Premda je shvaćao svu uzvišenost Stankinih "krugova", oni Marijana nisu navlastito dirali. Odviše je bio slab da se othrvе strasti, nemoćan da svlada kušnju i da snažnije zagospodari sudbinom. A upravo mu je Stanka ukazivala na te pute.

S reminiscencijama na scenu iz Kovačićeva romana *U registraturi* javlja se i u ovom djelu jedan zanimljiv dvojac, sukobljeni susjedi, suprotstavljeni i u socijalnom i u duhovnom pogledu, koji je vjerno prikazan u maniri realista. To je sukob siromašnog Šepe Zelića – Morca i bogatog mlinara Mate koje, uz svu gorčinu života (tuča, parničenje), pisac predstavlja s puno humora lokalnog kolorita, prepoznatljiva i u shvaćanju i u ponašanju i u jeziku junaka.

U ovom su romanu likovi životni, utemeljeni, kompleksni, s dobrim i lošim stranama. Sporedni likovi uz prikaze društva i opise prirode određuju atmosferu i okvir intimne drame glavnih likova koji čine okosnicu romana. Pri gradnji likova i fabularnog tijeka pisac neće podleći melodramskoj maniri, a protagonisti će biti slobodni u izboru, ali na žalost nemoćni da ostvare cilj.

Stalno na granici trilerskog zapletaja, srećom bez potonuća u sladunjavost, s puno dinamizma i dramskog uzbuđenja sučeljuju se akteri ljubavnog trokuta, nemajući snage za vlastiti put. Nejaki su da ostvare ambicije, ljubav ih smućuje i čini žrtvama vlastite nemoći.

MODELI PRIPOVIJEDANJA

U ovom su romanu česti i spretno građeni dijalozi što donosi dinimizam i posebnu stilsku kvalitetu romana, međutim, još su značajniji unutarnji putovi

junaka u dubinama i kompleksu misaonog i emotivnog svijeta, koje je autor vješto i snažno izrazio različitim narativnim oblicima, a najosebujnije kroz nekoliko vrsta monologiziranja.

Kada Klara pokušava smiriti svoje emocije, bar na čas odagnati muke, ona kroz splet upita, odgovora, negiranja i dvojbi, u formi monološkog meditiranja, progovara pokušavajući zaštititi osobni moralni integritet, a i opća načela pravde i čudoređa:

"Ali svakako stoji, da mi njegova ljubav nije bila mrska. Što sam u njoj nalazila? Ne znam, no bilo je tako lijepo osjećati, da si ljubljena. Nisam prezrela tu ljubav. Bila sam prema njemu blaga, poštivala sam njegove osjećaje. Za jednog bi mladića to moralo biti mnogo. Zašto se nije tim zadovoljio? Ili sam se preko noći toliko izmijenila i postarala, da sam za njega izgubila svaku privlačnost?"

Značajna komponenta u narativnoj strukturi romana jest i svojevrsno preplitanje, interferiranje dviju različitih, ali sretno povezanih radnji, a to su opažanje – promatranje (deskripcija) i razmišljanje (meditacija), što kao oblik pripovijedanja donosi zanimljive sastojke u psihološkoj karakterizaciji junaka, a i cjelovitoj atmosferi zbivanja.

"Opet Marijan! Zašto mi se toliko vrze po glavi? Ne, nije istina, nisam u njega zaljubljena, to mi se samo čini! (...) Opazila sam na njemu, da gizdavo zatrese glavom, kada je uzbacuje. Tašt je. (...) Mamica ga voli. Ona to ne kaže, ali ja vidim. Ja uopće sve vidim. Voli ga kao siročić. Nekako joj se smili – no zašto bi ga žalila? On je zdrav i jak. Bistar je, pametan, dobro uči, ne će se u životu izgubiti. (...) Jutros sam dugo stajala pred ogledalom i istraživala, što je na meni lijepo. Nekada je znao reći, da sam glupa, no tada smo bili djeca. Sada mi to više ne kaže, no bojim se, da nije promijenio mišljenje."

Ispovjedni monolog kao narativna metoda i izraz duše junaka vezan je najčešće za prvo lice jednine prošlog vremena, premda znade zasijecati i sadašnjost. Kada glavni lik živo i neposredno sa snažnom sugestijom istine produbljujući logiku događaja i uvjerljivost doživljaja, a nakon duboka ljubavnog ganuća koje se proteže i u sadašnjost, izražava svoju istinu, to čini samoispovjednim tonom:

"Nikad nisam bio tako nepokretan kao tada, nikada mi ruke nisu bile tako svezane. Klara odlazi, zamiče nepovratna. Proveo sam cijelu noć kraj nje, voljen i voleći, a ni jučer, kada sam se dotaknuo njenih usana, nisam shvatio, koliko me je ljubila, koliko je zbog mene trpjela... Čitavu sam noć proveo klevećući je i vrijeđajući je, a ona je sišla u dubinu svoje noći preplavljena toplom mišlju na me, milujući me iz daljine. Blagoslivljala me, dok sam je zlostavljao, cjelivala me, dok sam je ranjavao. Uznula je sa suzom za me, dok sam je napuštao..."

U stvari isповјedni monolog, odnosno samoispovijed, svojevrsna je osnovica unutarnjem monologu a i slobodnom neupravnom govoru.

Unutarnji je monolog, također oblik monološkog narativnog izražavanja, a svojstven je novijem, posebno psihološkom romanu, poglavito stoga što pruža široke mogućnosti u prikazivanju unutarnjeg čovjekova svijeta.

"To je takav način iznošenja misli pojedinog karaktera u kojem se nastoji postići potpuna ispovijest pripovjedača i karaktera dok izlaganje slijedi struju svijesti, tj. sve ono što pretpostavljenoj ličnosti pada na pamet, prirodno bez ikakva napora da se čitaocu olakša razumijevanje."⁸

Doduše, svaki pripovjedač ima svoj zasebni put ostvarivanja tehnike pripovijedanja. U ovom romanu oblik unutarnjeg monologa služi piscu da obnovi nemir srca, što postiže uživljavanjem u dušu, prostor i vrijeme, otkrivajući nemoćnu pobunu koja vodi tragičnu ishod. To je očito u Klarinoj mucu:

"Bilo bi od mene čovječno, ako bi se primila posla, da vodim tog mladića, da mu postanem majka i sestra. Osim toga, ima li išta dirljivije, nego osjećati da si tajno voljena? Putuješ kroz nečiji san, kao da se voziš oblacima. U mojem bijednom položaju ne može se ništa ljepše zamisliti."

Jakovljević koristi i poseban monološki oblik, veoma čest i stilotvoran u modernoj prozi, a to je slobodni neupravni govor. Zapravo, prepričavanjem nečijeg (upravnog) govora u trećem licu omogućeno je pripovjedaču da izrazi svoj subjektivni stav naspram onom tko doista govori, a čime se postiže veća izražajna mogućnost. Taj oblik nastaje kao dosjetljivo korištenje jednog postupka kojim bi se primjerenije, snažnije, sažetije izrazila situacija ili psihološki život junaka. O tome detaljno govori Razija Lagumdžija ("nedijaloško opisivanje razgovora")⁹ u povodu Selimovićeve romana *Derviš i smrt*.

Kada se pripovjedač koristi spomenutom tehnikom, Marijanovi su nemiri još očitiji, njegove muke bolnije, ljubav začaranija, a strasti silovitije:

"Njezine usne, vlažne i uzdrhtale, ostavile su svoj slatki okus na njegovim usnama. Taj ga je okus pratio na odmoru i pri poslu, uznemiravao ga i po danu i po noći. Potreba za ženom još se jače razbudila. Osjećao je, kako je gadno biti opsjednut pohotom (...) Dva čista bića, Klara i Erna stajala su pred njim kao opomena i kažiprst savjesti, a on se u nezdravim maštanjima zadržavao po blatnim putevima strasti."

Ili kad pripovjedač zahvaća Marijanov bolni doživljaj udesa voljene osobe, taj mu oblik tehnike omogućuje da iznese svu dramatičnost toga čina:

"Je li moguće, da ona, koja mu je još jučer pod bijelom opravam donijela ranjeno, ali živo srce, koja mu je pružila svoje usne na cjelov, sada tone u dubine bezdana, u nepovratak? I kako je mogao biti tako slijep, da još jučer, kada se zaustavila na pragu, kada je gužvala torbicu, ne vidi, da je pri kraju sila, da se smrt dotakla njezina života?"

⁸ M. Solar, *Teorija književnosti*, Zagreb, 1977, str. 157.

⁹ R. Lagumdžija, "Snaga Selimovićeve riječi u romanu 'Derviš i smrt'", *Kritičari o Meši Selimoviću*, Sarajevo, 1973, str. 249.

Da bi ostvario svu dubinu, širinu i kompleksnost motiva i osnažio izraz, Jakovljević spretno koristi kombinaciju narativnih tehnika, kao u sljedećem primjeru, gdje se prožimlju unutarnji monolog i slobodni neupravni govor, što se očitava u Klarinoj duhovnoj struji bezglave uznemirenosti, narasloj na borbi nade i očaja, na sukobu sna i jave:

"Naći ću drugog instruktora. Imam za to i valjan povod: razbolio se, a Erna je pred ispitom, ne može dakle čekati, dok on ozdravi. Osim toga on će morati i da se oporavlja. Bit će dakle sasvim prirodno i nenapadno, ako mu nađem zamjenika. Možda će se i Erna primiriti uz novog udvarača. Marijan će se još lakše stišati, jer Ernu uopće ne voli. Možda će naći kakvu drugu, ali to je njegova stvar. Neka se smiruje, kako znade, jer ako i bijaše u neku ruku moje duhovno dijete, nisam njega, Ernu sam pod svojim srcem nosila."

U stvaranju narativnog tkiva u ovom se romanu ponekad smjenjuju dijaloške dionice s nastupima likova, što donosi značajan učinak u psihološkom, ali i u stilskom pogledu. Tako Jakovljević ostvaruje određenu distancu naspram zbivanju i junacima, te se oni doimlju neposrednije i nesputanije. Kombiniranjem dijaloga i monologa znatno se utječe na tijek radnje, a postiže se i željena psihološka karakterizacija junaka. Tim se, zapravo, intenzivira unutarnji svijet pojedinca, kao napetost suodnosa među likovima. Doduše dionice upravo kao da traže poticaj u monološkim nastupima, a monolozi bi se htjeli potkrijepiti na dijaloškoj osnovi.

U dijaloškoj relaciji (Marijan – Stanka) građenoj na liniji gradacije, umeće se Marijanov unutarnji monolog koji donosi bolnu istinu ljubavi i tragičnu činjenicu smrti.

"Zar zbilja, dragi, moraš ići? Ništa joj ne ćeš pomoći. Ne će te ni prepoznati, a ti si još tako slab... Moram, Stanko! Tebi ne smijem ništa zatajiti. Kazat ću ti. Samo reci, dragi! Ljubila me je. Sada vidim, da me je ljubila, zbog ljubavi je to i učinila. Ernu mi je preporučila... (...) Klara se... - ponavljao je bez prestanka. Zato me je jučer pohodila, zato mi je cjelov ponudila. Opraštala se sa životom i s našom ljubavi... A što sam učinio, da je zadržim? Što sam učinio da je spasim? Nikada nisam bio tako nepokretan kao tada, nikada mi ruke nisu bile tako svezane. Klara odlazi, zamiče, nepovratna. Proveo sam cijelu godinu kraj nje, voljen i voleći, a ni jučer, kada sam se dotaknuo njenih usana, nisam shvatio, koliko me je ljubila, koliko je zbog mene trpjela...".

Ovakvom pripovjedačkom tehnikom koja je uistinu dotjerana i osmišljena, estetski cjelovita, logički opravdana i psihološki uvjerljiva ostvarena je željena dinamičnost i stilaska ljepota ovog ontološki potpuna literarnog bića umjetnosti. Taj je roman na književno dostatan način izrazio kraj, vrijeme i društveno zbivanje, a u isto doba u tom okviru dao konkretnu sudbinu, intimnu dramu troje ljudi, što zapravo i predstavlja okosnicu sadržaja. Nije pisac ostao samo na intimnom svijetu, već on gleda i na okolinu punu društvenih previranja koja će uskoro donijeti značajne promjene. Pisac nas suočava s povijesnom prekretnicom (bune, atentati, vješanja, kriminal, rat) i s dozom ironije pa i satire pokazuje društvene sukobe i raslojavanja u Mostaru početkom ovog stoljeća. Doista je on

na književno relevantan način uobličio privatni svijet – dramu jedne ljubavi, a sve u konkretnim društvenim prilikama.

Oslanjajući se prije svega na realističnu tehniku u ovoj proznoj pripovjedačkoj strukturi, on uspjelo dočarava zbiljski svijet, pri čemu njegova imaginacija ne dobiva većeg zamaha. Fabularni tijek praćen je nizom retardirajućih sredstava što ponekad smeta kompaktnosti situacije romana. U pripovijedanju ima dosta elemenata usmenog, narodnog kazivanja, hercegovačko-mostarskog kolorita, što se očituje u jeziku, običajima i uopće u specifičnu, lokalnom ambijentu. Osim toga Jakovljević u tom romanu iznosi svoj humanistički stav, oštro osuđujući pojedinačne i društvene mane, i srećom, ta angažiranost nije nagrdila umjetničku vrijednost djela.

LITERATURA

- D. Diderot, *O umjetnosti*, Beograd, 1954.
- W. Kayser, "Tko pripovijeda roman?", *Umjetnost riječi*, Zagreb, 1957.
- V. Žmegač, "Opažanja o strukturi suvremenog romana", *Umjetnost riječi*, Zagreb, 1958.
- J. P. Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, Sarajevo, 1964.
- R. Wellek, A. Warren, *Teorija književnosti*, Beograd, 1965.
- N. Hartmann, *Estetika*, Beograd, 1968.
- Z. Škreb, i skupina autora, *Uvod u književnost*, Zagreb, 1969.
- H. Friedrich, *Struktura moderne lirike*, Zagreb, 1969.
- V. Šklovski, *Uskrsnuće riječi*, Zagreb, 1969.
- I. Vidan, *Roman struje svijesti*, Zagreb, 1971.
- M. Heidegger, *Uvod u Heideggera (tekstovi)*, Zagreb, 1972.
- R. Lagumdžija, "Snaga Selimovićeve riječi u romanu 'Derviš i smrt'", *Kritičari o Meši Selimoviću*, Sarajevo, 1973.
- M. Beker, *Moderna kritika u Engleskoj i Americi*, Zagreb, 1973.
- M. Solar, *Teorija književnosti*, Zagreb, 1977.
- M. Solar, *Moderna teorija romana*, Beograd, 1979.
- I. Lovrenović, "Goran-Ilija Jakovljević", u: *Život i djelo I. G. Kovačića*, 1989., str. 152-153.
- V. Žmegač, *Književnost i zbilja*, Zagreb, 1982.
- S. Tutnjević, *Socijalna proza u BiH između dva rata*, Sarajevo, 1982.
- Ž. Ilić, "Franjo Milićević", *Kršni zavičaj*, 17, Drinovci, 1984.
- T. W. Adorno, *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Zagreb, 1985.

B. Stojanović, "Umjetnik i čovjek Ilija Jakovljević" (predgovor), u: I. Jakovljević, *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH*, Sarajevo, 1985., str. 13.

M. Beker, *Suvremene književne teorije*, Zagreb, 1986.

V. Biti, *Interes pripovijednog teksta*, Zagreb, 1987.

K. Nemeć, *Pripovijedanje i refleksija*, Osijek, 1988.

V. Žmegač, *Povijesna poetika romana*, Zagreb, 1991.

THE THEMATIC, STRUCTURAL AND NARRATIVE
FEATURES OF ILIJA JAKOVljević'S NOVEL "IN THE
DARK"

SUMMARY

The novel *In the Dark*, the most mature work written by Ilija Jakovljević, was published in 1945 and describes the city of Mostar entrapped by the psychosis of the coming World War I. Truth to say, that war can be said to reverberate more than it actually takes place in Mostar. An intimate, love drama in the form of a love triangle evolves within this general, socio-political context.

The structure of the novel is skillfully constructed both in regards to the main and the minor characters, the composition of the work as well as the more immediate and the broader setting where the action takes is concerned. The distinctive feature of this novel is to be seen in the narrative techniques where the monologues turn out to be the most frequent and stylistically most effective narrative forms.

KEY WORDS: *novel, Mostar, structure, composition*